

ДО ІСТОРІЇ КОБЕЛЯЦЬКОГО МЛИНАРСТВА

Систематизовано та узагальнено відомості про розвиток млинарства у м. Кобеляках Полтавської області упродовж XVIII–XX ст. Констатовано випадки некоректного подання фактів та розбіжності у публікаціях, які торкаються проблеми дослідження.

Ключові слова: млинарство, млин, млини на Ворсклі, Кобеляки.

Млинарство – невід’ємна складова традиційного вітчизняного господарювання. Як зазначає В. Масненко, млинарство разом із землеробством складає константу української етнічності [13, с. 14]. Атрибутом пересічного уявлення про типовий український краєвид, поряд із білою хатою у вишневому саду та тополею край дороги, є вітряк. Однак, на думку більшості дослідників, раніше за вітряки з’явилися водяні млини. Припускають, що їх почали облаштовувати на українських землях у XII–XIII ст. За козацьких часів кількість водяних млинів поступово зростає, а найінтенсивніший розвиток будівництва водяних млинів припадає на першу половину XIX ст. [13, с. 15].

Звернення до історії млинарства у м. Кобеляках актуалізоване тим, що у цьому районному центрі Полтавської області досі підтримують пам’ять про останній тутешній млин на Ворсклі. З 2011 р. у Кобеляках щороку відбувається унікальне свято – День млина, навколо якого гуртуються не лише жителі міста, а й вихідці з нього, які нині мешкають у різних регіонах України та навіть за кордоном. Ґрунтовні дослідження історії кобеляцького млинарства досі не здійснювалися.

Мета статті – первинне узагальнення та залучення до широкого наукового обігу систематизованих даних про розвиток кобеляцького млинарства у XVIII–XX ст.

Найдавніші віднайдені документальні свідчення про кобеляцькі млини сягають першої половини XVIII ст. Так, В. Кривошея, базуючись на матеріалах збірки О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, наводить інформацію, що раніше 1718 р. у Кобеляках діяли млини: 2 кола Петра Манця, 3 кола Мануйлихи, 2 кола священника рождественського Федора, 2 кола Захарчихи [9, с. 179].

Наступний перелік наведений у «Видении всего полку Полтавского, сколько есть мелниц по реце Ворскли, и весняних, и сколько в оних каменный мелних и ступ есть» (1722 р.). Цей опис був

укладений за розпорядженням очільника Малоросійської колегії С. Вельямінова для контролю за грошовими та натуральними зборами, які планувалося спрямувати до царської казни. Документ опублікований В. Модзалевським у другому випуску «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии» 1906 р. [14].

Перелік млинів Кобеляцької сотні засвідчений сотником Савою Михайловичем (Таранухою), городовим отаманом Василем Рубаном та війтом Григорієм Кунашем. На Ворсклі знаходилися 3 потужні млини («мелниц три, а в них каменей шесть мелних и три колесе ступних» [14, с. 21-22]) сотника на верхній греблі та 8 слабших – на нижній греблі: «Тимоша Кривого з Мартином мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; Сенжаровки мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; Тимка Гори мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; в Матвейхи Крамарки мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; в Омелянихи Панасенкой мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; Остапа Колодяжного мелниця, а в нем камень еден мелний; Андрея Петричного зятя мелниця, а в нем камень еден мелний; Омеляна Середи, зборщика, мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное» [14, с. 22].

У документі йдеться і про сезонні – весняні млини, які працювали у період зростання рівня води у річках за рахунок танення снігу. Із них 4 розташовувалися на Ворсклянській сазі (сажі): «Омеляна Середи мелниця на Ворскляной саже, а в нем камень еден мелний; Ярошихи вдови мелниця..., а в нем камень еден мелний; Харчихи вдови мелниця, а в нем камень еден мелний; Якова Кузуба мелниця..., а в нем камень еден мелний» [Там само]. На річці Кобелячку – невеликому правому допливі Ворскли, який і дав назву місту, було 3 весняні млини: млин сотника на два камені, «Конашки вдови мелниця..., а в нем камень еден мелний; Остапа Колодяжного мелниця..., а в нем камень еден мелний» [Там само]. Ще один весняний млин – «отца Іоана святопятницького на реце Бобровой, а в нем камень еден мелний» [Там само] (що це за водотік, нам невідомо. Імовірно, незначна ліва притока Ворскли). Отже, всього згадано 19 млинів загалом на 23 камені та 9 ступних коліс.

Другий випуск «Трудов...» є цілком доступним джерелом. Проте автори статті «Кобеляки» у полтавському томі «Історії міст і сіл УРСР» інформують, що «За даними 1722 року, на річках Ворсклі і Кобелячці було 15 постійних і весняних водяних млинів на 16 каменів та 9 – на ступних колесах для переробки борошна і круп» [11, с. 391]. В енциклопедичному довіднику «Полтавщина» про Кобеляки зазначено: «1722 за жителями міста записані 25 «постійних» та «весняних» млинів...» [19, с. 349]. Із огляду на

обмежений обсяг статті, не наводимо прикладів поширення даних (часом викривлених) із «Історії...» та «Полтавщини» у вторинних публікаціях. У монографії В. Кривошеї під 1722 р. уміщено відомості лише про кобеляцькі млини на Ворсклі та весняний млин сотника, решту млинів на Кобелячку та Бобровій автор не згадує [9, с. 179]. Таким чином, свідчення про млини у 1722 р. – чи не найвідоміша інформація з історії кобеляцького млинарства, яка, проте, після першої публікації подавалася здебільшого некоректно.

Про млини у Кобеляках у подальші роки до кінця XVIII ст. наразі маємо лише уривчасті дані. Так, В. Кривошея, посилаючись на документи зі збірки О. Лазаревського в ІР НБУВ, зазначає, що млин Колодяжного у 2 мучні кола на кобеляцькій греблі перейшов Андрію Довгополуму і Луці Сухині, але на 1761 р. вони «крепостей» не мали [Там само]. У статті Є. Калашника, присвяченій аналізу відомостей про сотенні містечка Полтавського полку в описі маєностей Р. Воронцова 1762 р., згадано млин відставного хорунжого Полтавського полку Юхима Вовковняка на кобеляцькій греблі [5, с. 280].

На початку XIX ст. у Полтавській губернії загалом та у більшості її міст зокрема серед млинів переважали вітряки [24]. Проте у Кобеляках було 17 водяних млинів і лише 5 вітряків. Про це свідчать статистичні дані, зібрані 1804 р. за ініціативою візитатора Харківського навчального округу І. Тимківського [24, с. 91], та «Топографическое описание Полтавской губернии», виконане 1809 р. старшим учителем Полтавської гімназії Ф. Каруновським [25, с. 217]. За О. Фісенком, який дає побіжну характеристику Кобеляк початку XIX ст. у публікації з історії Кобеляцького повітового училища у 1808–1833 рр. за документами з архіву училища, на Ворсклі працювало 16 млинів [26, с. 388].

А до кінця XIX ст. ситуація геть змінилася: стаття «Кобеляки» у виданому 1895 р. томі «Энциклопедического словаря» Ф. Брокгауза та І. Єфрона, підготовлена В. Василенком, сповіщає, що у місті 9 водяних млинів і 20 вітряків [1, с. 492]. Чим же були викликані ці зміни?

Є. Колбовський указує, що оптимальними параметрами для побудови греблі млина є ширина річки від 20 до 50 м при падінні річки не менше 20 см на кілометр [7, с. 316]. Зауважимо, що падінням прийнято вважати різницю висот рівнинної поверхні води річки у двох різних точках, розташованих на певній відстані по довжині річки (повне падіння річки – різниця висот між витоком та гирлом); отже, падінням Є. Колбовський помилково назвав похил річки – відношення падіння річки до її довжини на визначеній ділянці. За М. Маркевичем, на середину XIX ст. ширина річища Ворскли біля

Кобеляк була 15 сажнів [12, с. 409], тобто близько 32 м. Після спорудження Дніпро-дзержинського водосховища похил Ворскли становив 0,3 м/км [19, с. 146] – при тому, що колишне ворсклянське гирло поховане під рівнем водосховища на глибині майже 9 м [10], – отже, Ворскла мала сприятливі гідрологічні характеристики для будівництва водяних млинів.

За свідченням М. Маркевича, на Ворсклі у межах Полтавської губернії діяло понад півсотні млинів, вона була перегороджена численними греблями [12, с. 409-410]. Вочевидь, це уповільнювало течію та підточувало здатність річки до самоочищення, провокувало її обміління і заростання. До того ж, скупчення значної кількості млинів, імовірно, ускладнювалося регулювання режиму водонакопичення між власниками млинів на сусідніх греблях, складніше було й боротися із замулюванням зарегульованого греблями річища та з заростанням його водною рослинністю.

Ще одна причина занепаду водяних млинів полягала у архаїчності їхньої конструкції. Кобеляцькі млини були нижньобійними (інакше такий тип млинів називають підсубійними, підсубійниками, підслідниками, підливними): колесо-привід оберталося під тиском течії. Коефіцієнт корисної дії нижньобійних млинів був значно нижчим, ніж у верхньобійних (наливних, коречних, корчаків), на колесо яких вода подавалася згори по жолобу. Щоб його підвищити, колеса виготовляли широкими [13, с. 16]. Проте вдосконалення та стрімке поширення вітряків прискорили занепад проблемних млинів на річках.

Як зазначав М. Маркевич, «В старину, где была дождевая лужа, там была и мельница; ныне счет их очень уменьшился... Мы живём в веке открытий, расчётов и машин; мельницы, зависящие от воды, полгода не существующей, а полгода слабой, должно бы заменять теми, которые действуют силами ветра, животных и паров» [19, с. 452]. Йому вторить М. Арандаренко, який засвідчує, що на середину ХІХ ст. водяні млини витісняються вітряками: «Большая часть губернии, открытая для ветров, доставляет удобство для ветряных мельниц и потому здесь больше ветряных, нежели водяных. С недавнего времени начали строить ветряные мельницы по голландской системе» [2, с. 286].

Недосконалість водяних млинів, які побутували в Україні на початку ХХ ст., констатував у 1923 р. Є. Оппоков: «Поліпшене використання гидравлическої енергії наших річок можливе при улаштуванні кращих (кам'яних) гребель замість теперішніх з гною та хмизу, при використанні, замість часто недотепних водяних коліс, корисніших водяних турбин, та при використанні того спадання води, якого ще не використовують теперішні млини» [15, с. 19].

Важливими джерелами з історії вітчизняного млинарства, які широко використовують дослідники, є «Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний» [6] (виходила друком у 1911 та 1912 рр.) та довідник до неї [23], упорядкований, як і карта, К. Мацяньським. Та, на жаль, щодо кобеляцьких водяних млинів даних на карті та в довіднику немає. На карті показані два млини у Кобеляках; відповідно, довідник інформує лише про газогенераторний млин Н. С. Мошкевича та паровий млин Ш. Я. Неймарка. Це були потужні виробництва, на яких за добу перемелювалося відповідно 1 500 пудів та 2 000 пудів, за рік – 450 000 пудів та 318 000 пудів [23, с. 130-131].

У передмові до довідника наголошено, що дані отримано шляхом письмового опитування (поштою) власників, інформація про яких була доступна у довідкових виданнях, та відвідин окремих підприємств, тобто інформація не претендує на вичерпність. Таким чином, причиною відсутності матеріалів про водяні млини в Кобеляках найімовірніше є відсутність даних про власників млинів в упорядника та видавця карти і довідника або ж небажання власників надавати відомості про своє виробництво.

Парадоксально, але про кобеляцькі млини ХХ ст. наразі в обігу менше достовірних документальних відомостей, аніж про млини ХVІІІ ст. У Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика зберігається рукопис учителя географії Кобеляцької середньої школи № 1 І. Пищити «Місто Кобеляки (промисловість, зв'язок, торгівля)», виконаний у першій половині 1960-х рр. Щодо початку ХХ ст. (до 1917 р.) на його першому аркуші зазначено: «Головною галуззю промисловості міста була харчова – млини і крупорушки. Підприємства борошномельної промисловості були дрібними, примітивними. На річці Ворскла працювало 7 водяних млинів... Найбільшим підприємством міста був паровий млин, який виробляв сортове борошно, що відправлялось до інших міст. (Власником цього млина був Неймарка). Другий паровий млин виробляв звичайне борошно простого помелу і мав невелику потужність».

Ветеран війни та праці О. Ільяшенко на п'ятому аркуші рукопису з тематично систематизованими відомостями про минуле Кобеляк (датований 2004 р., розрізнені аркуші знаходяться у Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика) свідчить: «На р. Ворскла діяло 6 водяних млини це на Подолі (вул. Островського) 3 млини, на Гатищі млин Упиря і млин Карнауха. І останній млин Мусієнка діяв за залізнодорожним насипом, майже всі були зруйновані в 1943 р. В місті діяли парові

млини на території теперішньої «Мрії» (ПрАТ Кобеляцький завод продовольчих товарів «Мрія» – Є.К.) млин Пасічника, який мав маслобійний цех і борошняний цех. Продукція славилась на всю Україну. Другий млин Неймарко діяв на території теперішнього промкомбінату. Славився мукомольний цех і цех по виготовленню Кобеляцького пива. Пиво навіть експортувалось за кордон. Діяли 2 вітряних млини один коло Кременчуцького мосту, другий на зарічці район теперішнього зарічанського клубу». Втім, у публікації 2003 р. О. Ільяшенко наводить дещо інші дані: «природним явищем були млини. В місті вони належали Пасічнику та Неймарку. Останній виготовляв не тільки борошно, а й пиво, що продавалось навіть за кордоном. Крім вітряних млинів п'ять розташовувалися на березі річки Ворскли й жилилися водою» [4].

Щодо млинів, які працювали на паливі, ситуація більш-менш зрозуміла. Це два млини, про які йшлося у довіднику К. Мацяньського. На час укладання карти та довідника вони були однакової потужності: і газогенераторний двигун млина Н. Мошкевича, і парова машина млина Ш. Неймарка мали потужність 50 НР (horsepower – кінська сила) [23, с. 130-131]. Млин Мошкевича схарактеризований як розтрусний вальцевий (імовірно, він виготовляв борошно нижчої якості), млин Неймарка – паровий вальцевий. Мошкевичу (а не Неймарку, як пише О. Ільяшенко) належав і пиво-медоварний завод, про який також інформує довідник К. Мацяньського [23, с. 294-295].

Про вітряк на західному в'їзді до міста згадує Б. Попруга. Його спалили гітлерівці при відступі у вересні 1943 р.: «Дуже палав вітряний млин, якому було, як говорили сиві чоловіки біля 200 років. Його побудував прадід Телятника Федора Івановича. Стояв млин на горбі, де тепер магазин «Людмила», на вул. Шевченка, недалеко від мосту через річку Кобелячку» [20, с. 5].

На Кобелячку на початку ХХ ст., найімовірніше, лишався усього один млин – Бабенків, який знаходився в урочищі Бабенкова яма. За усним свідченням Б. Попруги, млин припинив роботу орієнтовно 1907 р. через нестачу води. Під час робіт із розчищення та поглиблення річища у 2013 р. із донними відкладами бульдозер вигорнув на правий берег дерев'яні палі – залишки греблі млина. За знахідками монет поблизу решток греблі Ю. Попруга відносить виникнення млина на Бабенковій ямі до ХVІІ ст. [21]. Якщо місце було вдалим для облаштування млина, його дійсно могли використовувати упродовж тривалого часу, за потреби переобладнуючи.

У другій половині 1920-х рр. М. Гавриленко з тривогою писав: «Розглянувши більшу частину річок Полтавщини, мусимо підкреслити, що всі наші ріки наявно міліють. Це обмілення з

інтенсивною силою стало виявлятися в останні 2–2½ десятиліття років й особливо з 1918 та 1919 рр. ...Обмілення особливо яскраво можна спостерігати на невеличких річках, що крок за кроком гублять свої верхів'я. Причина такого катастрофічного обмілення річок є: греблі млинів, що так густо перегородили наші річки, розорювання схилів правого, високого берега, що дає можливість утворити силу ярів, які в свою чергу, збільшуючи площу випарювання весняних та дощових вод, заносять мулом річки, а також варварське вирублення лісів» [3, с. 12]. Очевидно, на Кобелячку негативні наслідки загачення млиновими греблями (уповільнення течії, відкладення мулу, заростання річища, зневоднення, заболочення) позначилися значно відчутніше, аніж на Ворсклі.

Найбільше інформації маємо про млини ХХ ст. на Ворсклі. Водночас вона найсуперечливіша. За даними Ю. Попруги [21] та Ю. Шипка [27], мережа кобеляцьких млинів за течією Ворскли виглядала так. Найвище знаходився млин Босого (за Ю. Шипком – навпроти газової труби, за Ю. Попругою – між Культурським пляжем і газовою трубою). Він занепав задовго до німецько-радянської війни. Як стверджує Ю. Шипко, навпроти промкомбінату стояв млин Нейморка, що був зруйнований у роки Української революції; Ю. Попруга не має ніяких свідчень, які б підтверджували існування цього млина.

Наступне місце, де розташовувалися млини, – урочище Рибалки. За Ю. Шипком, тут на трьох млинах працювали сім'ї Галушки, Луценка та Рибалків (утім, дещо раніше Ю. Шипко писав про один млин, який «збудував задовго до революції Іван Галушко, а допомагали йому Іван Луценко та Лука Рибалко...» [28]). За Ю. Попругою, млинів було два. Один, на три колеса, належав єврею Дуведу, а згодом його орендували Галушки, Луценки та Рибалки – три сім'ї переселенців із с. Панське на Черкащині, які прибули до Кобеляк у 1910 р. Інший, на два колеса, належав місцевому власнику Кучерові. Перший згорів у часи колективізації, другий існував до 1960-х рр.

Нижче за течією, на повороті річки, стояв млин Упиря. На згадку про нього лишилася тільки назва урочища – Упирева яма. Ще нижче стояв млин Карнауха; Ю. Шипко локалізує його за Сонечковим пляжем, Ю. Попруга – за Заїківським пляжем. За свідченням Ю. Попруги, старожили інформували про ще один млин між Упиревим та Карнауховим, та ніяких подробиць про нього невідомо.

Як пише Ю. Шипко, млин Карнауха, що перебував у оренді колгоспу імені Кагановича (згодом – «Прапор комунізму»), «виконував не тільки функції обмолоту круп і зерна, а й... подавав

електроенергію мешканцям, які були членами колгоспу» [27]: вода обертала дві металеві турбіни англійського виробництва. За Б. Попругою, турбіна Карнаухівського млина живила струмом і куток Зарічку в Кобеляках [20, с. 18]. Зрештою, на південній околиці міста, за залізничним насипом, на старому рукаві Ворскли, знаходився млин Мусієнка. Ю. Попруга зазначає, що його було спалено 1943 р. під час відступу німецьких військ.

Найдовше, до 1960-х рр., існував один із млинів на Рибалках, якому й присвячений День млина. Попри значну кількість кобелячан, які його застали, свідчення щодо його історії геть несуголосні. Так, А. Проскурня стверджує, що млин побудований родиною Рибалок 1914 р. [22, с. 169, 173]. За версією Ю. Шипка, це був млин Галушки. Іван Галушко за допомогою Івана Луценка та Луки Рибалка «задовго до революції» (у 1910 р. млин уже існував) побудував млин на два колеса: одне борошномельне, друге для товчіння сукна. Після смерті Галушки млин перейшов до родини Рибалок, згодом його взяв у оренду колгосп імені Кагановича. У 1941 р. гітлерівці обстріляли млин та підірвали у ньому гранату, але за кілька днів він поновив роботу. Після німецької окупації одне з коліс певний час використовували для виробництва електроенергії. У повоєнні роки друге колесо зняли, оскільки сукно вже не товкли. Після низки руйнівних повеней у 1950-х рр. колгосп відмовився від млина, бо не мав змоги щороку ремонтувати греблю. У 1960 р. млина розібрали та перевезли до київського музею [27; 28].

Геть інші дані наводить Н. Дрюк, листа якої опублікував Ю. Попруга. У 1910 р. до Кобеляк переїхали три сім'ї із с. Панського на Черкащині – Данило Галушка, Лука Рибалка та Андрій Луценко з дружинами. Вони спільно орендували у єврея Дуліта млина, де мололи борошно та валяли сукно: кожній родині по колесу. Неподалік був млин Кучера. В часи колективізації обидва млини стали колгоспними. Кучера розкуркулили: забрали майно і виселили. Невдовзі він застудився і помер. Сім'ї орендарів не зачепили, оскільки вони не були власниками млина. «Орендаторський» млин невдовзі згорів, а млин Кучера існував до 1963 чи 1964 року, коли його розібрали на дрова [21]. З огляду на те, що Наталія Дрюк є онукою двох орендарів млина – Данила Галушки та Луки Рибалки, її свідчення заслуговують на особливу увагу.

Додамо, що й один із найавторитетніших кобеляцьких краєзнавців – О. Кулик також вважав, що до 1960-х рр. у Кобеляках проіснував саме млин Кучера. У Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика зберігається фото млина із написом О. Кулика на звороті: «Водяний млин Кучера (біля Рибалок). Фото 60-х рр.» (низка ознак, як-то два млинові колеса,

відсутність Дніпропетровського мосту, храми вдалині, засвідчує, що насправді фото зроблене до німецько-радянської війни).

Історія млинів на Рибалках є досить типовою. Законодавче регулювання діяльності млинів урядом УСРР у 1919 р. поклато початок стрімкій руйнації традиційного українського млинарства, оскільки не рахувалося з економічними реаліями та провокувало зловживання з боку влади [17]. Занепад шляхів сполучення (насамперед залізниць), розрив торговельних зв'язків та дефіцит палива у 1920-ті рр. на певний час вдихнули друге життя у водяні млини та вітряки. У №№ 4–5 за 1922 р. щомісячника «Хозяйство Полтавщины», який видавався Полтавською губернською економічною нарадою, уміщено матеріал «Про промисловість Полтавщины за 1921 рік», підписаний ініціалами «П. М.». Із нього зрозуміло, що на перше півріччя 1921 р. всі найбільші млини в губернії були націоналізовані, однак уже в другому півріччі значна частина цих млинів була віддана в оренду. Автор констатує: «в зв'язку з зменшенням і числа, і продукції млинів з паровими і нафтовими двигунами, значно більшу роль, ніж раніш, стали відогравати в народньому житті наші селянські вітряки та дрібні водяні млини, які не потребують для своєї продукції ні палива, ні привозних матеріалів» [16, с. 45].

Подальші роки не були для млинарів легкими. У травні 1925 р. газета «Більшовик Полтавщины» інформувала, що Полтавський окрвиконком віддає в оренду низку підприємств, у т.ч. «жорновий млин, бувш. Лубенського, в Кобеляках» [18]. А 13 серпня 1929 р. ухвалено постанову Раднаркому УСРР «Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР», яка зараховувала селян до куркулів, «якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорушка... – під умовою вживання в перелічених підприємствах живої тяглової сили та механічних двигунів, а так само, якщо в господарстві є вітряк, або водяний млин з двома й більш поставами» [8, с. 106-107]. Традиційне млинарство занепало, а згодом і припинило існування.

Перспективи подальшого дослідження історії млинарства на Кобеляччині вбачаємо насамперед у роботі з архівними документами, що допомогло б заповнити прогалини та усунути неузгодженості у наявній інформації. Важливо також акумулювати та вивчати матеріали про кобеляцькі млини, наявні у низки представників покоління, яке ще застало млин на Рибалках, та у нащадків млинарських родів.

Джерела та література

1. В.В[асиленко]. Кобеляки. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. Т. XVа. С. 492–493.

2. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренко, составленные в 1846 году. Полтава: Типогр. Губернского правления, 1849. Ч II. 385 с.
3. Збірник «Полтавщина» / упоряд. М. Філянський, Я. Риженко; під заг. ред. М. Криворотченка. Полтава, 1927. Вип. II. 420 с.
4. Ільяшенко О. Місто очима старожила. Колос. 2003. 19 липня. С. 5.
5. Калашник Є. С. Сотенні містечка Полтавського полку в описі маєтностей Р. Л. Воронцова 1762 р. Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. С. 274–283.
6. Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслoбойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний / [сост. К. К. Мацянский]. [1:1 050 000], 25 верст в дюйме. Киев: Типо-литогр. «Прогресс», 1911. 1 к.; 50x84 (74x107 см), в обл. 38x28 см.
7. Колбовский Е. Ю. Ландшафтоведение: учеб. пособие. Москва: ИЦ «Академия», 2006. 480 с.
8. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
9. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк: монографія: у 2 т. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2014. Т. 2. 496 с.
10. Кушнір Л., Стецюк Н., Кушнір Л. З історії освоєння природи пониззя р. Ворскли. Краєзнавство. Географія. Туризм. 2003. № 17. С. 21–24.
11. Легенький І. Ю., Дубина А. І. Кобеляки. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1967. С. 389–407.
12. Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. Записки Императорского Русского географического общества. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1856. Кн. XI. С. 337–461.
13. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури: перспективи для дослідження. Український млинологічний журнал. 2011. Вип. 1. С. 14–19.
14. Материалы для истории Полтавского полка / [публ. В. Л. Модзалевского]. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1906. Вип. 2. [Прил.]. С. 1–57.
15. Опоків Є. Меліорація та агрономічна допомога людності на Україні. Вістник сільськогосподарської науки. 1923. № 1–2. С. 16–20.
16. П. М. Про промисловість Полтавщини за 1921 рік. Хозяйство Полтавщины. 1922. № 4–5. С. 43–47.
17. Пащенко В. Законодавче регулювання діяльності млинів та підприємств із переробки зерна урядом УСРР у 1919 році. Український млинологічний журнал. 2019. Вип. 2. С. 234–236.
18. Полтавський окружний виконавчий комітет віддає в оренду... Більшовик Полтавщини. 1925. 24 травня. С. 4.
19. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: Українська Енциклопедія, 1992. С. 146–147.
20. Попруга Б. Дорогою життя. Кобеляки: КП «Вид-во «Кобеляки», 2016. 125 с.
21. Попруга Ю. Про кобеляцькі млини. Колос. 2014. 13 вересня. С. 2.
22. Проскурня А. М. І відгукнулась сива давнина. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 188 с.
23. Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслoбойных и писчебумажных заводов и фабрик губерний Киевской, Волынской,

- Подольской, Черниговской и Полтавской / сост. К. К. Мацянский. Киев, 1912. 383 с.
24. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад / [публ. И. Ф. Павловского]. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1906. Вып. 2. [Прил.]. С. 59–163.
25. Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. С. 192–229.
26. Фисенко А. Кобелякское поветовое училище (1808–1833). Киевская старина. 1887. Т. XIX. Октябрь. С. 387–398.
27. Шипко Ю. Водяні млини у Кобеляках: у різних джерелах – різна кількість. Колос. 2015. 8 липня. С. 3.
28. Шипко Ю. Спогади про млин серце гріють. Колос. 2013. 10 липня. С. 3.

УДК 355.34:94] [477] «1960/1980»

Дмитро Веденєв
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛУ КДБ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ПРОТИДІЇ «ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДИВЕРСІЇ» (1960-ті – 1980-ті РР.)

На основі архівних документів радянських органів державної безпеки, ЦК Компартії України, спеціальної літератури органів КДБ автор висвітлює погляди радянського ідеологічного апарату та контррозвідки на поняття «ідеологічна диверсія», яке виникло в умовах запеклого міжблокового інформаційно-психологічного протистояння за доби «холодної війни». Досліджується створення, структура та функції 5-го Управління КДБ СРСР-Української РСР, діяльність якого спрямовувалася на «протидію ідеологічній диверсії», що передбачало посилення агентурно-оперативного контролю та застосування репресивних заходів проти ідейно-духовної опозиції. Розглядаються форми і методи оперативної діяльності «ідеологічної контррозвідки», зокрема – навколо відзначення 50-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: «холодна війна», контррозвідка, розвідка, органи держбезпеки, ідеологія, інформаційно-психологічне протиборство, дисидентський рух.

В післявоєнний період вузловим полем глобального протистояння між капіталістичним світом й соціалістичним табором (у першу чергу, їх лідерами – США та СРСР) стала ідеологічна та інформаційно-психологічна сфери.

У мірі розгортання «холодної війни» та поступового досягнення стратегічного ракетно-ядерного паритету між США та СРСР, акцент у глобальному протиборстві зміщувався на користь деструктивного інформаційно-психологічного впливу на населення країн-противників. Як писав німецький журнал «Веркунде», «сучасна війна ведеться не тільки у трьох традиційних сферах..., вона захоплює також і четверту сферу: духовний світ людини... Вона йде скрізь, де преса, радіо і кіно доходять до самих відділених поселень. У площині четвертого виміру